

САГАМОНОВА О.С.,
*магістрантка спеціальності «Психологія»
Національного університету «Запорізька політехніка»
м. Запоріжжя, Україна*

РОЛЬ СІМ'Ї У ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Особистісний розвиток дитини починається від народження і сім'ї належить вагома роль у забезпеченні успішності цього процесу. Сім'я є тією початковою соціальною матрицею, в яку сягає коріння особистості, де визначаються соціальний статус дитини, виникає прихильність до рідних, закладається підґрунтя для становлення її світогляду і переконань, настановлень, морально-етичних ідеалів, уподобань, соціальної поведінки. Посідаючи ключове становище серед соціальних інститутів за своєю екзистенційною сутністю, сім'я є таким «еволюційним винаходом людства, який гармонійно поєднує власне існування з продовженням людського роду і тим самим забезпечує статусно-рольовими виконавцями інші соціальні інститути, сприяючи їх виживанню й існуванню суспільства загалом».

Основна функція сім'ї – репродуктивна, функція продовження роду. Однак, як стверджував Е. Фромм, наближаючись до раннього віку, дитина починає усвідомлювати той факт, що її мати та інші люди є чимось окремим стосовно неї. Цьому сприяє спроможність дитини маніпулювати і вивчати об'єкти, опановувати їх фізично й пізнавати розумово. Із дорослішанням у дитини розвивається прагнення до особистісної незалежності та персональної свободи. Момент усвідомлення дитиною своєї окремішності у фізичному й соціальному просторі є водночас моментом усвідомлення необхідності пристосування, адаптації до цього простору з наступним активним входженням у нього.

Важливість сім'ї у становлення дитини як особистості спричинюється тим, що сімейне мікросередовище є головним «транслятором» культурних норм і цінностей. Тобто цінності, які культивуються в сім'ї, або «ціннісний релятивізм мають тенденцію до безпосереднього засвоєння дитиною».

Як «стрижневу соціальну ситуацію», яка пов'язує індивідуалістичні аспекти особистості з культурними схемами суспільства, розглядав сім'ю Т. Парсонс. У своїх працях він висував на перший план роль символічного процесу, завдяки якому «система особистості» набуває й інтерналізує моральні цінності, визначає цілі, робить вибір і, в такий спосіб, організовує свої мотиви в усвідомлені системи.

О. Мертон, спираючись на результати експериментальних досліджень, доводив, що дитина активно залучається до виявлення та зміни неявних зразків культурного оцінювання, віднесення людей і речей до різних категорій і формування гідної поваги тією самою мірою, якою вона засвоює наявну культурну орієнтацію своїх батьків, що виражається в нескінченному потоці наказів, пояснень і попереджень. З цього науковець робив припущення про те, що дитина зберігає «виявлені в щоденній поведінці батьків неявні зразки культурних цінностей навіть у тому випадку, якщо вони суперечать явним порадам і попередженням старших».

Вивчення взаємозв'язку сімейного виховання й особливостей розвитку дитини дало М. Мід змогу стверджувати, що хоча виховання і не може змінити той факт, що особистість дитини в її суттєвих рисах завжди відображає культуру, в якій вона була вихована, все ж таки «методи виховання можуть мати далеко сягаючі наслідки для розвитку тієї сукупності темпераменту, світогляду, стійких преференцій, які ми називаємо особистістю. В середині гомогенної культури проблема формування особистості постає більш рельєфно. Її не затіняють штучні нагромадження, які складна культура обов'язково привносить у розвиток кожного індивіда, народженого в лоні гібридних традицій».

Психологічний клімат, характер і зміст виконуваних оточуючими дитину людьми конвенційних (формальних) і міжособистісних (неформальних) ролей детермінуються суб'єктивними поглядами батьків, їхніми переконаннями щодо цілей і методів сімейного виховання. Ці переконання й погляди набувають утілення в способі життя сім'ї і способах взаємодії дорослих з дитиною, в стилі батьківсько-дитячих відносин. Саме від батьківсько-дитячих відносин залежить успішність привласнення зростаючою особистістю соціально значущих цінностей і настановлень, розвиток її емоційної сфери, усвідомлення сутності сімейних і більш широких соціальних ролей.

Узагальнення наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників (А. Адлер, Т. Кравченко, Р. Мертон, Д. Олсон, К. Роджерс, С. Розум, Б. Скіннер, В. Солодников та ін.) дає змогу виокремити найбільш поширені стилі батьківсько-дитячих відносин, як то: демократичний, «емоційна дистанція», авторитарний, дитиноцентричний, хаотичний, кожному з яких притаманна сукупність властивостей, що позначаються як на змісті сімейного виховання, так і на формуванні й розвитку дитини. Основна ознака демократичного стилю полягає в тому, що батьки намагаються не стільки «формувати» особистість дитини, дисциплінувати її, скільки допомагають їй індивідуально розвиватися, прагнуть досягати

емоційної близькості з нею. За цього стилю висока вимогливість і контроль поєднуються з демократичністю і прийняттям дитини.

За даними Д. Кенделла і Г. Лессера, діти з демократичних сімей характеризуються вищою успішністю, в них більшою мірою розвинена доброта, працелюбність, уміння, постояти за себе, самостійність, безкорисливість, відповідальність, самокритичність.

На важливості такого стилю батьківсько-дитячих відносин наголошував представник психоаналітичного підходу Е. Еріксон. Розглядаючи особливості розвитку особистості протягом усього життєвого циклу, він дійшов думки про необхідність для кожного індивіда вирішення не психосексуальних, а психосоціальних конфліктів. Успішність реалізації цієї потреби Е. Еріксон пов'язував зі становленням здорової особистості, тобто такої, яка володіє базовим почуттям довіри до світу (внутрішнє самовизначення), автономністю (самостійність, почуття самоконтролю), ініціативністю (здатність вирішувати завдання заради переживання власної активності – рухової і соціальної. Стати такою особистістю, вважав американський дослідник, можна за умов грамотної батьківської позиції, що виявляється в упевненості, надійності, заохоченні самостійності дитини, створенні умов для розширення контрольованого нею простору.

Згідно з поглядами А. Адлера, демократичний стиль батьківсько-дитячих відносин передбачає рівність, але не тотожність між дорослими і дітьми в правах і мірі відповідальності, співробітництво, природні результати. Досягти цього можливо за умов дотримання таких головних принципів сімейного виховання, як відмова від боротьби за владу і врахування потреб дитини.

За переконання К. Роджерса, умовою розвитку здорової особистості є відсутність суперечності між Я-ідеальним і Я-реальним, тобто уявленням про те, як тебе люблять і справжнім рівнем любові. Звідси невід'ємною ознакою ефективних батьківсько-дитячих відносин американський дослідник називав прояв справжніх щирих почуттів (як позитивних, так і негативних) усіма членами сім'ї, безумовне прийняття кожним своїх почуттів і почуттів ближніх, відданість своєму внутрішньому Я. Для демократичної взаємодії з дітьми, за К. Роджерсом, батьки мають володіти трьома вміннями: вмінням слухати дитину; вмінням висловлювати свої думки і почуття в такій формі, щоб дитина могла зрозуміти їх; вмінням розв'язувати проблеми в такій спосіб, щоб одержані результати задовольняли всі сторони.

Вивчаючи феномен дезадаптації, К. Роджерс розглядав її як стан невідповідності, внутрішнього дисонансу, що зумовлюються потенційним конфліктом між настановленнями «Я» й безпосереднім досвідом людини.

На переконання американського психолога, доволі часто передумови невідповідності між «Я-концепцією» й почуттями слід шукати в ранніх періодах життя. Нерідко умовою батьківською любові й доброго ставлення до дитини стає її відмова від справжніх почуттів: якщо вона сердиться на батьків, це означає – що вона погана людина. Для успішного виховання, стверджував К. Роджерс, не треба вимагати від дітей (як передумови батьківської прихильності) відмовлятися від своїх почуттів або перекручувати їх, натомість треба пояснювати їм що хоча їхні почуття й зрозумілі, не слід керуватися ними в своїх діях, оскільки така поведінка може нанести шкоду або спричинити страждання близьких. Водночас психолог наголошував на недоцільності засудження самого факту наявності в дитини негативних почуттів. Дитина має не відмовлятися від них, а «навчатися бути стриманою в їх прояві – це дасть змогу сформувати в дитини внутрішні регулятори поведінки, а не конформістські цінності, які проявляються в суто зовнішній слухняності, й уникнути дезадаптації.

Авторитарний стиль батьківсько-дитячих відносин характеризується вимогами дисципліни, послугу, беззаперечного виконання батьківських вказівок, проявами негативізму до дитячих пустощів, прагнення незалежності, самостійності. У відносинах з дитиною домінують звинувачення, догани, критичні зауваження, покарання. За умов сповідування батьками такого стилю виховання, в дитини розвиваються агресивність, замкненість, підозрілість, емоційна холодність, заперечення будь-яких авторитетів. Через невизнання батьками душевної близькості з дитиною, в неї формуються лише механізми зовнішнього контролю, розвиваються почуття провини або страху перед покаранням, вона відзначається постійною настороженістю і ворожістю до оточуючих, підозрілістю й тривожністю, що утруднює встановлення контактів і з однолітками, і з дорослими.

Велику увагу окресленню впливу авторитарного стилю виховання на дитину надавав Р. Бернс. Він відзначав, що дітям авторитарних батьків притаманні напруга, фрустрація, негативна спрямованість загалом, недостатня спонтанність, невпевненість у собі й недостатня розвиненість почуття емпатії, наслідком чого стає невизначена Я-концепція. Через побоювання критики, невдач і покарань, дітям з таких сімей характерна хвороблива ніяковість і соціальна пасивність. У них формується конформна поведінка, оскільки вони недостатньо спонтанні й життєрадісні, у них відсутня впевненість у собі і власних силах.

За умов дотримання батьками дитиноцентричного стилю, дитина стає сенсом і метою їхнього життя. По мірі дорослішання дитини, в батьків актуалізуються побоювання втратити свої позиції й авторитет. У реальному

житті це проявляється у наданні переваги створенню ролі «маленької дитини», в якій з підвищеною увагою культивуються такі дитячі якості, як безпосередність, наївність, грайливість, що знижує рівень вимог до неї. Наслідком цього може стати формування в дитини інфантильності, неадекватного розуміння самої себе і навколишніх людей, невпевненості у своїх можливостях у поєднанні з егоїзмом, упевненістю у власній виключності, переконаністю в тому, що оточуючі мають повсякчас піклуватися про неї, допомагати й захоплюватися нею. Дитиноцентричний стиль відносин виникає й тоді, коли батьки покладають надто великі надії на майбутнє своєї дитини, її успіхи, здібності й таланти, сподіваючись, що вона зможе втілити їхні власні мрії, які в силу тих чи інших причин залишилися нереалізованими.

Хаотичний стиль батьківсько-дитячих відносин позначений тим, що батьки дотримуються діаметрально протилежних виховних принципів. Зазвичай, один з батьків виявляє суворість, вимогливість, схильність до контролю й перевірки всіх дій дитини, покарання. Інший, навпаки, характеризується м'якістю, лібералізмом, прагненням задовольнити найменшу примху дитини. Як наслідок, у сім'ї створюється конфліктна атмосфера щодо виховання дитини, а вона сама змушена пристосовуватися до суперечливих вимог.

Список використаних джерел

1. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми (досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень) / [О.О.Яременко, А.М. Нуор, Р.Г. Драпушко та ін]. Київ : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді. 2003. 140 с.
2. Erikson E. Life cycle completed. N.-Y. ; London : W.W. Norton and Co. 1982. 384 p.
3. Kendel D., Lesser G. School, Family, and Peer Influences on Educational Plans of Adolescents in the United States and Denmark. *Sociology of Education*, 1970. №43. P. 270–278.
4. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin Company. 1961. 420 p.